

“๒” จตนา” และ “กรรม” ในพุทธศาสนาเถรวาท*

สุมาลี มหณรงค์ชัย**

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ศึกษาแนวคิดเรื่องเจตนาที่สัมพันธ์กับกรรมในพุทธศาสนาเถรวาท โดยสำรวจประโยคที่ว่า “เจตนาคือกรรม” ในพระสูตรที่มีความหมายเท่ากับเจตนาเจตสิกในการวิเคราะห์ตามคัมภีร์อภิธรรมหรือไม่ ผลการศึกษาพบว่าเจตนาที่เป็นกรรมไม่ได้หมายถึงเจตนาเจตสิก แต่หมายถึงการเกิดขึ้นพร้อมและทำงานร่วมกันของจิต เจตนาเจตสิก และเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศลที่สร้างชวนจิต 29 ดวงขึ้นมาทำหน้าที่เสพรู้อารมณ์ในกระแสวิถีแห่งการรับรู้ นั้น ๆ เงื่อนไขที่ทำให้เจตนาเป็นกรรมมีหลายประการนับตั้งแต่จิตต้องขึ้นสู่วิถีการรับรู้ อารมณ์ที่เข้ามากระทบจิตจะต้องมีกำลังมากพอที่จะทำให้ชวนจิตเจ็ดดวงเกิดขึ้น อีกทั้งเจตนาเจตสิกต้องทำงานร่วมกับเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศลเพื่อสร้างวิบากที่สามารถกำหนดค่าทางศีลธรรมในขณะต่อ ๆ มาได้

คำสำคัญ: เจตนา กรรม จิต เจตสิก เจตนาเจตสิก

* บทความวิจัยนี้ปรับปรุงจากงานวิจัยเรื่อง “ข้อถกเถียงทางปรัชญาเกี่ยวกับเรื่อง “กรรม” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ซึ่งได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี พ.ศ. 2563

** รองศาสตราจารย์ สาขาวิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

E-mail: sumaleema2@gmail.com

วันที่รับบทความ 30 มกราคม 2565 วันที่แก้ไขบทความ 19 ตุลาคม 2565

วันที่ตอบรับบทความ 5 พฤศจิกายน 2565

“Cetanā” and “Kamma” in Theravāda Buddhism*

Sumalee Mahanarongchai**

Abstract

This research article studies the concept of intention (cetanā) in relation with kamma in Theravāda Buddhism by exploring whether the statement “cetanā is kamma” found in the Sutta points to the universal mental factor called intention (cetanā-cetasika) in the Abhidhammic analysis. The study finds that cetanā as kamma does not signify the mental factor called intention. Rather, it signifies a volitional cluster where conscious minds, universal intentional mental factors, and various particular wholesome or unwholesome mental factors co-arise and co-operate in shaping 29 mind-patterns whose functions are to be aware of a perceived object in the stream of consciousness. Many conditions are required to make a flow of volition a kammic action. First, there must be sense-consciousness. Then the object must be strongly perceived and repetitively run through by seven conscious minds. Also, the intentional mental

* This article is revised from the research entitled “Philosophical Disputes Regarding Kamma in Theravāda Buddhism” funded by the Centre of Buddhist Studies, Chulalongkorn University, 2020

** Associate Professor, Department of Philosophy, Faculty of Liberal Arts, Thammasat University, E-mail: sumaleema2@gmail.com

Received January 30, 2022, Revised October 19, 2022,

Accepted November 5, 2022

factor must cooperate with particular wholesome or unwholesome mental factors to put forth particular fruits (vipāka) which are capable of determining the moral values in successive moments.

Keywords: Cetanā, Kamma, Mind, Mental factor, Cetanā-cetasika

1. ความสำคัญของปัญหาและวัตถุประสงค์

เมื่อก้าวถึงคำสอนเรื่องกรรมในวงวิชาการพุทธศาสนาเถรวาท คำที่มักได้รับการระบุถึงไปพร้อมกันด้วยคือเจตนา ด้วยเหตุว่ามีข้อความในพระสูตรต้นตปิฎกที่ถูกอ้างถึงบ่อยครั้ง นั่นคือ *นิพเพธิกสูตร* (พระไตรปิฎก เล่ม 22 ข้อ 63 หน้า 577)¹ ระบุว่า “เจตนาคือกรรม” โดยภาพกว้างเจตนาหมายถึงความตั้งใจ บางทีก็หมายถึงความจงใจหรือความคิดปรุงแต่ง (หรือสังขาร) เมื่อชาวพุทธต้องการชี้ว่าอะไรเป็นกรรมก็จะอ้างถึงเจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศลในการกระทำของบุคคลหนึ่ง ๆ ถ้าตั้งเจตนาไว้ในทางกุศลเช่นทำการบางอย่างด้วยความตั้งใจดี การกระทำของบุคคลนั้นก็ถือว่าเป็นกรรมดี แต่ถ้าตั้งเจตนาไว้ในทางอกุศลเช่นทำการบางอย่างด้วยความตั้งใจไม่ดี การกระทำของบุคคลนั้นก็ถือเป็นกรรมชั่ว ความเข้าใจแบบนี้เป็นหลักการสอนกรรมพื้นฐานที่ชาวพุทธไทยคุ้นเคย

กรรมดีและกรรมชั่วส่งผลต่อการเกิดใหม่และความเป็นไปของชีวิตปัจจุบัน ดังที่มีพุทธภาษิตชื่อว่า *“เราทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น”* (พระไตรปิฎก เล่ม 22 ข้อ 57 หน้า 100-101; พระไตรปิฎก เล่ม 24 ข้อ 48 หน้า 104) ถ้าเจตนาคือกรรม มันก็จะเป็นตัวแปรหลักที่กำหนดการเกิดใหม่และความเป็นไปของชีวิตคนคนหนึ่ง เจตนาจึงเป็นเรื่องสำคัญมากสำหรับชาวพุทธที่ยังปรารถนาการมีชีวิตปัจจุบันที่ดีหรือต้องการมีชาติหน้าที่ดีกว่า แม้ “เจตนา” จะเป็นคำสำคัญแต่ก็คลุมเครือมากพอ ๆ กับคำว่า “กรรม” เนื่องจากกรรมเป็นศัพท์ทางศาสนา ส่วนเจตนาเป็นศัพท์ที่อธิบายได้ทั้งในทางศาสนา ปรัชญา และจิตวิทยา เมื่อพยายามจะสื่อสารเจตนาแบบพุทธด้วยภาษาจิตวิทยา เราค้นพบว่าจะมีคำกลุ่มหนึ่งที่มีก็นำมาใช้เรียกเจตนาอย่างปนเปและสับสนกัน ในหนังสือบางเล่มนิยามเจตนาด้วยคำว่า “ความตั้งใจ” (intention) บางเล่มก็นิยามเจตนาว่าเป็นความจงใจ

¹ อ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539

(volition) บางแห่งอธิบายเจตนาเท่ากับสังขาร (disposition/volitional will) ที่มีผัสสะ²เป็นเหตุเกิด และบางแห่งก็อธิบายเจตนาเท่ากับเจตสิกพื้นฐานตัวหนึ่งที่มีอยู่เอง (cetasika – mental factor/ mental concomitant) แต่เกิดดับและทำงานร่วมกับจิตทุกดวง เจตนาจึงมีความหมายทั้งในระดับจิตวิทยาคือเป็นสภาวะทางจิตบางอย่าง อีกทั้งมีความหมายในระดับภววิทยาคือเป็นสิ่งปรมาัตว์ที่เกิดพร้อมและทำงานร่วมกับจิต การกล่าวว่าเจตนาเป็นกรรมทำให้กรรมมีนัยทั้งในเชิงจิตวิทยาและภววิทยาด้วย

เมื่อเจตนามีความสำคัญเทียบเท่ากับกรรม บทความวิจัยนี้จึงต้องการศึกษาแนวคิดเรื่องเจตนาพร้อมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างเจตนากับกรรมเพื่อตอบคำถามพื้นฐานที่จะทำให้เราเข้าใจพุทธศาสนามากขึ้น อาทิ ในคําอธิบายเชิงจิตวิทยาเจตนาพึงได้รับการพิจารณาว่าเป็นสภาวะทางจิตแบบใด ในทางปรัชญาเราควรนิยามเจตนาว่าเป็นความตั้งใจ (intention) ความจงใจ (volition) หรือเจตจำนง (will) ทั้งสามคำสื่อความหมายแทนกันได้หรือไม่ และในทางภววิทยาเราควรเข้าใจการมีอยู่ของเจตนาในฐานะเจตสิกพื้นฐานตัวหนึ่งอย่างไร การกล่าวว่าเจตนาคือกรรมหมายความว่าอย่างไร เจตนาที่เป็นกรรมใช่เจตนาเจตสิกหรือไม่และอย่างไร ยิ่งเราสามารถตอบคำถามเหล่านี้ได้มากขึ้นเพียงไร เราก็จะยิ่งเข้าใจเรื่องกรรมในพุทธศาสนามากขึ้นเพียงนั้น และยิ่งเราเข้าใจเรื่องกรรมในพุทธศาสนามากขึ้นเท่าใด เราก็อาจจะเห็นอัตลักษณ์คำสอนของพุทธศาสนาที่แตกต่างจากคำสอนของศาสนาอื่นมากขึ้นเท่านั้น ตรงนี้เป็นทั้งสมมติฐานและเป้าหมายของบทความ

² ผัสสะ (contact) คือการกระทบกันขององค์ประกอบสามประการ ได้แก่ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ) อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส หรือธรรมารมณ์) และวิญญาณประจำอายตนะนั้น ๆ (จักขุวิญญาณ โสทวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน หรือมโนวิญญาน) ทันทที่ที่ตากระทบรูป และจักขุวิญญาณทำงาน (คือจิตขั้นสู่วิถีที่ช่องทางตาเพื่อเสพอารมณ์หรือรับรู้รูปใดรูปหนึ่ง) การกระทบนี้เองเรียกว่าผัสสะ ผัสสะเป็นช่วงขณะที่จิตเชื่อมต่อกับโลกจนเกิดการรู้อารมณ์นั้นในลำดับต่อไป

เรื่องนี้ เพื่อบรรลุเป้าหมายคือความเข้าใจคำสอนพุทธเรื่องกรรมให้กว้างขวางและครอบคลุมมากขึ้น วัตถุประสงค์ของบทความนี้จึงเป็นดังนี้

1. ศึกษาแนวคิดเรื่อง “เจตนา” ในพุทธศาสนาเถรวาท
2. ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิด “เจตนา” “จิต” และ “กรรม”
3. ศึกษาเจตนาในกระบวนการของกรรม

งานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาแนวคิดโดยใช้วิธีการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลตามแนวทางของสาขามนุษยศาสตร์ แม้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (documentary research) แต่เนื้อหาเกี่ยวข้องกับความเชื่อพื้นฐานของชาวพุทธที่แทรกซึมอยู่ในวัฒนธรรมไทยมาแล้วอย่างยาวนาน การตรวจสอบจึงต้องใช้การวิเคราะห์และอ้างอิงหลักฐานปฐมภูมิคือคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ทั้งส่วนพระสูตรและพระอภิธรรม รวมทั้งอรรถกถาและปกรณ์สำคัญที่ชาวพุทธเถรวาทไทยรับรอง เช่น อัญญสาลินีหรือวิสุทธีมรรค ข้อมูลอื่นนอกจากนี้จะใช้เป็นหลักฐานทุติยภูมิซึ่งเมื่อจะอ้างอิงถึงก็จะกระทำในขอบเขตจำกัด ปราศจากอคติ และด้วยความเคารพต่อความคิดเห็นของเจ้าของผลงานนั้น

อนึ่ง ข้อมูลบางส่วนของบทความนี้ได้มาจากการสังเคราะห์งานวิจัยของผู้เขียนเรื่อง “ข้อถกเถียงทางปรัชญาเกี่ยวกับเรื่อง “กรรม” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี 2563 แต่บทความนี้ได้ปรับวัตถุประสงค์ให้จำกัดอยู่เฉพาะแนวคิดเจตนาและความสัมพันธ์ระหว่างเจตนากับกรรม อีกทั้งได้เพิ่มเนื้อหา รวมทั้งอ้างอิงใหม่จากการค้นคว้าข้อมูลในเชิงลึกเกี่ยวกับเรื่องเจตนาในศาสนาพุทธเถรวาทมากขึ้น แต่การอ้างอิงหลัก ๆ ก็จะนำมาจากหลักฐานปฐมภูมิดังที่ได้ชี้แจงไว้แล้ว

2. อภิปรายผลการวิจัย

ในหัวข้อนี้จะแบ่งการอภิปรายเนื้อหาออกเป็นสามส่วน คือ (หนึ่ง) ความหมายของเจตนา (สอง) ความสัมพันธ์ระหว่างเจตนากับจิต และ (สาม) เจตนา

ในกระบวนการแห่งกรรม แม้จะแบ่งหัวข้อออกเป็นสามส่วน แต่เนื้อหาของทั้งสามส่วนนั้นสัมพันธ์กันแบบไม่สามารถแยกขาดจากกันได้

2.1 ความหมายของเจตนา

ในเบื้องต้น คำว่า “เจตนา” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542, หน้า 321) แปลว่า ความตั้งใจ ความจงใจ หรือความมุ่งหมาย แต่คำศัพท์ภาษาอังกฤษที่ใช้ระบุถึงความตั้งใจหรือความจงใจมีหลายคำ คำที่เรามักพบเสมอคือความตั้งใจแบบใส่ใจ (attention) ความตั้งใจ (intention) และความจงใจ (volition) แม้เจตนาที่แปลว่าความตั้งใจอาจแทนที่ด้วยคำว่า ความจงใจในภาษาไทยได้ แต่ในภาษาอังกฤษคำว่า “ความตั้งใจ” (intention) กลับมีขอบเขตความหมายไม่เท่ากับคำว่า “ความจงใจ” (volition) กล่าวคือเจตนา ในฐานะที่เป็นความตั้งใจจะหมายถึงการกำหนดจิตกระทำการบางอย่าง ถือเป็น การอยู่ในสภาวะทางจิตแบบหนึ่ง (a state of mind) ที่กำลังมุ่งตรงไปสู่การบรรลุ บางสิ่งที่ไม่ได้เป็นแค่ความปรารถนา อาจกล่าวว่าเป็นความมุ่งหมายให้การกระทำ หนึ่ง ๆ นั้นบรรลุวัตถุประสงค์บางประการ (Blackburn, 2006, p. 188) ส่วนเจตนา ในฐานะที่เป็นความจงใจจะหมายถึงการตัดสินใจกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง จัดเป็นความสามารถทางจิตในการเลือกหรือมีเจตจำนงต่อบางสิ่งโดยไม่ถูกบังคับ (a mental act of willing) หรือเป็นความสำนึกที่ยึดฉวยบางสิ่งไว้อย่างมั่นคง ทำให้ความตั้งใจกลายเป็นความเต็มใจและแสดงออกมาเป็นพฤติกรรมภายนอก อย่างรู้ตัว (Blackburn, 2006, p. 384) บ่อยครั้งความจงใจในความหมายนี้ เกิดขึ้นโดยไม่ได้ตั้งใจหรือไม่รู้ตัวว่ากำลังตั้งใจ อีกทั้งความตั้งใจที่จะบรรลุเป้าหมาย ในขณะหนึ่งนั้นก็ได้เป็นความจงใจหรือการตัดสินใจแต่อย่างใด คำศัพท์ภาษาอังกฤษทั้งสองคำนี้จึงมีความหมายใกล้เคียงจนดูเหมือนคาบเกี่ยวแต่ก็สื่อความ ไม่เท่ากัน

นอกจากนี้ การพยายามชี้ความแตกต่างระหว่างความตั้งใจกับความจงใจ ยังดำเนินไปอย่างเข้มข้นในวงการปรัชญาและจิตวิทยาตะวันตก แม้นักคิดจำนวน

หนึ่งเช่น Mele และ Adams จะมองว่าความตั้งใจอยู่ในขอบเขตของความตั้งใจ (Zhu, 2004, pp. 181-190) แต่นักคิด เช่น Zhu กลับมองว่าสองคำนี้มีความหมายแตกต่างกัน โดยความตั้งใจบ่งถึง *สภาวะ* ทางจิต (state of mind) แต่ความตั้งใจบ่งถึง *การกระทำ* ทางจิต (act of mind) ความตั้งใจเป็นการกระทำในแบบที่เป็นเจตจำนง (will) อันเชื่อมโยงเหตุผลก่อนตัดสินใจไปสู่การเริ่มตัดสินใจทำอะไรบางอย่างจริง ๆ ซึ่งอาจเป็นการคิด พูด หรือลงมือทำก็ได้ ลำพังการมีแค่ความตั้งใจที่จะทำไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดการกระทำได้จริงเพราะความตั้งใจเป็นแค่ตัวกระตุ้นการกระทำยังไม่ใช่การตัดสินใจลงมือทำ ความตั้งใจจึงเป็นอะไรมากกว่าความตั้งใจและดูเหมือนเป็นก้าวต่อที่ทำให้ความตั้งใจ (ที่จะทำอะไรบางอย่าง) เกิดการกระทำขึ้นตามนั้น (Zhu, 2004, p. 193)

หากถือตามนิยามข้างต้น เจตนาที่เป็นความตั้งใจ (volition) จะเป็นเรื่องของเจตจำนง การตัดสินใจ หรือความเต็มใจ แต่เจตนาที่เป็นความตั้งใจ (intention) จะเป็นเรื่องของการกำหนดจิตเพื่อบรรลุเป้าหมายในเวลาหนึ่ง ๆ เจตนาที่เป็น “ความตั้งใจ” (แบบตั้งใจเจตจำนง) จึงมีความหมายกว้างกว่าเจตนาที่เป็นเพียงแค่ความตั้งใจ ความตั้งใจต้องอาศัยความตั้งใจให้การตัดสินใจมีกำลัง และเมื่อมีกำลังมากขึ้นก็จะเป็นความเต็มใจที่จะกระทำการคิด พูด หรือลงมือทำ เมื่อเทียบเคียงกับความหมายของเจตนาในทางพุทธ เจตนาที่เป็นความตั้งใจน่าจะมีความหมายเทียบได้กับเจตนาเจตสิก ส่วนเจตนาที่เป็นความตั้งใจน่าจะหมายถึงสังขารและมโนกรรมซึ่งไม่ได้หมายความว่าเจตนาเจตสิกอย่างเดียว บทความนี้จึงขออนุญาตเจตนาในสองนัย ถ้ากล่าวถึงเจตนาในฐานะเป็นเจตสิกพื้นฐานตัวหนึ่งก็จะมี ความหมายเท่ากับความตั้งใจ (intention) ซึ่งเป็นการแยกเจตนาในฐานะเจตสิกพื้นฐานออกจากเจตนาในฐานะที่เป็นกรรมและทำให้เราเห็นภาพของเจตนาเจตสิก (ความตั้งใจ) ที่แตกต่างจากสังขาร (ความตั้งใจ) และมโนกรรม แต่เมื่อก้าวถึงเจตนาที่เป็นกรรม คำว่าความตั้งใจอาจไม่เพียงพอหรือใช้ไม่ได้ คำว่า ความตั้งใจ อาจนำมาใช้ได้อย่างเหมาะสมกว่าดังรายละเอียดที่จะได้นำเสนอต่อไป

ในคัมภีร์ *ธัมมสังคณี* ได้ให้ความหมายของ “เจตนา” ที่เกิดขึ้นในเวลาหนึ่ง ๆ ว่าเป็นความตั้งใจ กิริยาที่ตั้งใจ ภาวะที่ตั้งใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกันเวลานั้น ๆ (พระไตรปิฎก เล่ม 34 ข้อ 369 หน้า 110) ภาษาบาลีระบุว่า “กตมา ตลมี สมเย เจตนา โหติ? ยา ตลมี สมเย ตชชามโนวิญญาณธาตุสมผลสชา เจตนา สยเจตนา สยเจตยิตตต; อย ตลมี สมเย เจตนา โหติ” (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 34 ข้อ 370 หน้า 134)³ *อรรถกถาธัมมสังคณีปกรณ์* คือ คัมภีร์อรรถกถาสาลีนี้ ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า ขึ้นชื่อว่า ธรรม คือ เจตนา (เจตสิก) จะมีธรรมชาติซึ่งเราสามารถสรุปเป็นข้อ ๆ ให้เข้าใจง่ายได้ดังนี้ (อรรถกถาสาลีอรรถกถา เล่ม 1 หน้า 314-315)⁴

1. มีอาการชวนชวยหรือชักชวนธรรมอื่นที่เกิดร่วมให้เป็นไปในอารมณ์เดียวกัน เรียกว่ามีการรวมกันเป็นกิจ (เรียกว่าเป็น *สัมปยุตตธรรม*) แต่เจตนาจะอยู่ในฐานะผู้นำที่อุตสาหะและมั่นคงมากในท่ามกลางการรวมหมู่ (*เจตยิตติ เจตนา*)
2. มีความตั้งใจเป็นลักษณะ (*เจตยิกฤตมา*)
3. เมื่อมีความตั้งใจเป็นลักษณะและมีการรวมกันเป็นกิจจึงมีการประมวลกันเป็นรส กล่าวคือ ทำให้เกิดการปรุงแต่งจิตไปในทางกุศลหรืออกุศลได้ เปรียบได้กับเจ้าของนาที่ชักชวนแขก (อุปมาที่บิณฑหรือองค์ของจิต) จำนวน 55 คน (ดวง) มาร่วมลงแรงเกี่ยวข้าว เจตนามีความพยายามอย่างยิ่งในการชักชวนและจัดแจงอำนวยความสะดวกให้แขกทุกคนจนงานสำเร็จและทุกคนได้รับประโยชน์ร่วมกัน จากการทำงานนั้น (*อายุหนรสา*)
4. มีการจัดแจงเป็นเหตุใกล้หรือผลปรากฏ หมายความว่าเจตนาเป็นเหตุอันใกล้ที่ยังกิจของตนและผู้อื่นให้สำเร็จ เมื่อเจตนาเริ่มทำหน้าที่ของตน สัมปยุตตธรรมอื่นที่เกิดร่วมกับเจตนาจะทำหน้าที่ของเขาคล้อยตามกัน อุปมาเหมือน

³ อ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ พ.ศ. 2538

⁴ อ้างอิงพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. 2559

นายช่างใหญ่ที่ทำงานของตนสำเร็จและทำให้ผู้น้อยในทีมทำงานสำเร็จเพราะ
ดูตัวอย่างและทำตามนายช่างใหญ่ (สัททนต์ปจฺจบุฏฺฐานา)

เนื่องจากมีกองธรรมประเภทนามขันธ์ เช่น จิตที่เกิดร่วมกันและเป็น
เหตุใกล้ของเจตนาเจตสิก ในฐานะเป็นเจตสิกพื้นฐานตัวหนึ่ง เจตนาจะเกิดพร้อม
ดับพร้อม และทำงานร่วมกับจิตเสมอ ความเป็นจริงปรกติเหล่านี้ต่างก็เป็นเหตุและ
ผลของกันและกัน ถ้าเราปรารถนาจะเข้าใจเจตนาได้อย่างเต็มที่ย่อมต้องพาดพิงถึง
จิตด้วยไม่มากนัก โดยลักษณะของเจตนาเจตสิกที่อรรถกถาอธิบายไว้ข้างต้นนั้น
ทำให้เราทราบว่าลักษณะโดยธรรมชาติของเจตนาเจตสิกคือความตั้งใจ แต่ในความ
ตั้งใจนั้นยังมีปัจจัยอื่นร่วมอีกมากมายเพื่อที่จะทำให้เจตนาเป็นกรรมได้ตามคำสอน
ของพุทธศาสนา เจตนาเจตสิกจึงเป็นความตั้งใจ แต่เจตนาที่เป็นกรรมอาจไม่ได้มี
ความหมายแค่เจตนาเจตสิกเท่านั้น

2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างเจตนากับจิต

จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ เป็นธาตุรู้และเป็นสิ่งปรกติอย่างหนึ่งที่มี
ธรรมชาติเกิดดับตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลา ที่เรียกว่าเป็นสิ่งปรกติเพราะ
มันทรงสภาวะของตัวเองแม้จะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามกฎไตรลักษณ์
(คณกรรมการแผนกตำรา, 2557, หน้า 19-20) พระสูตรที่เกี่ยวข้องชี้ว่าจิต
เป็นสภาวะที่เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ไม่คงสภาพเดิม เกิดแล้วดับรวดเร็วมากเพื่อ
ทำหน้าที่รับและเสพรู้อารมณ์ จิตกวัดแกว่งและซัดสายไปมาตามอารมณ์ที่มัน
เสพรู้เหมือนปลาที่ถูกจับโยนขึ้นมานบนบกดิ้นพล่านไปมา มันมีธรรมชาติคือเที่ยวไป
ไกล (นัยคือสามารถรับอารมณ์ที่อยู่ไกล เช่น รู้สึกเศร้าทุกครั้งเมื่อคิดถึงสุนัขที่เสียชีวิต
ไปนานแล้ว) เที่ยวไปดวงเดียว (นัยคือจิตเกิดแล้วดับได้ทีละหนึ่งดวง ในเวลาหนึ่ง ๆ
จะไม่มีจิตของผู้ใดเกิดขึ้นสองดวงได้) ไม่มีรูปร่าง สัมฐาน สี หรือลักษณะรูปธรรม
ที่รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส อาศัยอยู่ในถ้ำ (นัยคือจิตต้องอาศัยรูปปรกติในการ
ทำหน้าที่ของมัน) อีกทั้งเป็นเครื่องผูกของมาร (นัยคือจิตของปุถุชนจะมัวหมอง
จากกิเลส กรรม และวิบากอยู่เสมอ) (พระไตรปิฎก เล่ม 25 ข้อ 33-34 หน้า 35;

พระไตรปิฎก เล่ม 25 ข้อ 37 หน้า 37) คำอธิบายตามแนวอภิธรรมยังแยกแยะจิตอย่างละเอียดออกเป็น 89 หรือ 121 ประเภท แต่ในรายละเอียดเหล่านั้นจิตได้รับการจัดประเภทออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ มีกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต ตรงนี้สำคัญเพราะกรรมจะเป็นเรื่องของจิตประเภทกุศลหรืออกุศลเท่านั้น รายละเอียดจะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

คัมภีร์ *อัญญาสาลินี* ได้อธิบายลักษณะของจิตไว้น่าสนใจดังนี้ ธรรมที่เรียกว่า “จิต” จะมีการรู้หรือคิดซึ่งอารมณ์เป็นลักษณะ มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส ตรงนี้หมายความว่าจิตมีปกติธรรมชาติคอยเที่ยวดู ประหนึ่งยามรักษาประตูเมือง ฝ้าดูผู้คนสัญจรมาจากทิศต่าง ๆ จึงรู้ว่าผู้คนเหล่านั้นเป็นใครและสัญจรมาจากทางไหน จิตมีการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุปัจจุบัน (สภาวะที่ปรากฏ) และมีนามรูปเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) (*อัญญาสาลินีอัญญาถก* เล่ม 1 หน้า 316-317) นั่นคือมันไม่ได้เกิดขึ้นและทำหน้าที่รู้อารมณ์อย่างโดดเดี่ยว แต่เกี่ยวข้องกับองค์ธรรมอื่นทั้งรูปปรมัตถ์ และเจตสิกในฐานะเป็นเหตุปัจจัยของกัน รูปปรมัตถ์ เช่น มหาภูตสี่ (ปถวี - ชาติดิน, อาโป - ชาตุน้ำ, เตโช - ชาติไฟ, วาโย - ชาติลม) สามารถประชุมกันเข้าเป็นหน่วยให้เรารู้เป็นชีวิตหรือสิ่งของได้ก็เพราะอาศัยการทำงานของจิตร่วมกับเจตสิก ส่วนจิตที่ปราศจากรูปปรมัตถ์และเจตสิกก็ไม่สามารถสืบต่อกันเป็นกระแสให้รับรู้ได้เช่นกัน ดังนั้น การมีอยู่ของจิตมนุษย์จึงอาศัยการมีอยู่ของกองรูปปรมัตถ์และกองเจตสิก ซึ่งจะมีเจตสิกอย่างน้อยเจ็ดดวงที่เกิดพร้อมจิตทุกดวง หนึ่งในนั้นคือเจตนาเจตสิกที่จะเกิดพร้อมและทำงานร่วมกับจิตทุกดวง

เจตนาเจตสิกคือเจตสิกพื้นฐานหนึ่งในเจ็ดดวงที่เกิดพร้อมกับจิตทุกดวง⁵ โดยความหมายของเจตนาคือความตั้งใจต่ออารมณ์ มีลักษณะโดยสรุปคือคอยชวนชวน จัดแจง และชี้แนะให้เจตสิกอื่นที่เกิดพร้อมจิตในขณะนั้น ๆ ให้ทำหน้าที่ของตัวเอง อุปมาเจตนาเจตสิกเป็นเหมือนแม่ทัพที่ตั้งใจทำการรบ แม่ทัพผู้นี้ทั้ง

⁵ เจตสิกพื้นฐานเจ็ดดวงที่เกิดพร้อมและทำงานร่วมกับจิตทุกดวง เรียกว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ประกอบด้วย ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา (เจตสิก) เอกัคคตาชีวิตินทรีย์ และมนสิการ

ตั้งใจวางแผนการรบและจงใจจัดแจงกิจของตนให้สำเร็จพร้อมไปกับกระตุ้นเตือนเหล่าทหารให้ทำหน้าที่สอดรับกันไป เจตนาเจตสิกมีกำลังมากเพราะทำหน้าที่คอยผลักดันให้เกิดการกระทำ มันเป็นตัวนำกระบวนการแห่งเจตจำนงขึ้นมาปรุงแต่งจิตให้เกิดความคิด คำพูด หรือการกระทำทางกายจนสำเร็จเป็นมโนกรรม วชิกรรม หรือกายกรรม เจตนาเจตสิกจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญของการกระทำที่เป็นกรรม

แต่เนื่องจากเจตนาเจตสิกเป็นเจตสิกพื้นฐานที่เกิดกับจิตทุกดวง ตรงนี้หมายความว่าแม้แต่จิตของผู้ที่หลุดพ้นแล้วเจตนาเจตสิกก็ทำงานอยู่ในวิถีจิตของพวกเขาท่านเมื่อกำลังรับรู้โลกด้วย ถ้าเจตนาเจตสิกเป็นเงื่อนไขสำคัญเพียงอย่างเดียวของการกระทำที่เป็นกรรม การกระทำของพระอรหันต์ที่แสดงออกมาจากจิตซึ่งกำลังทำงานร่วมกับเจตนาเจตสิกก็ย่อมถือเป็นกรรม แต่ศาสนาพุทธกลับไม่ถือว่าการกระทำของพระอรหันต์ที่เจตนาเจตสิกทำงานร่วมกับจิตอยู่เป็นกรรม แต่ถือว่าเป็นเพียงกิริยาที่ไม่มีวิบากนำไปสู่การเวียนว่ายตายเกิดอีกแล้ว การยอมรับเช่นนี้ทำให้การกล่าวว่ “เจตนาคือกรรม” ไม่สามารถจะหมายถึงเฉพาะเจตนาเจตสิก ถ้าเจตนาที่เป็นกรรมหมายถึงเฉพาะเจตนาเจตสิก การกระทำของผู้หลุดพ้นแล้วจะต้องเป็นกรรมด้วยเพราะเจตนาเจตสิกของพวกเขาท่านยังทำงานอยู่ หรือไม่เจตนาเจตสิกก็ต้องไม่เป็นเจตสิกพื้นฐานที่เกิดร่วมกับจิตทุกดวงอีกต่อไป หรือไม่เจตนาเจตสิกของชาวบ้านก็ต้องแตกต่างจากเจตนาเจตสิกของพระอรหันต์ ซึ่งไม่ว่าจะคิดแบบใดในสามแบบนี้ชาวพุทธเถรวาทก็ไม่รับรอง การเชื่อว่าเจตนาที่เป็นกรรมหมายถึงเจตนาเจตสิกจึงทำให้คำสอนพุทธขัดแย้งกันเองไม่ว่าจะมองจากมุมใด แต่ถ้าเจตนาเจตสิกไม่ใช่เงื่อนไขสำคัญประการเดียวที่ใช้ตัดสินว่าการกระทำหนึ่งเป็นกรรม หรือแม้เจตนาเจตสิกจะสำคัญแต่ก็ไม่ใช่เงื่อนไขจำเป็นของการตัดสินการกระทำหนึ่ง ๆ ว่าเป็นกรรม แล้วอะไรเป็นเงื่อนไขหรือตัวแปรจำเป็นที่ใช้ตัดสินว่าการกระทำนั้น ๆ เป็นกรรมโดยเจตนา

2.3 เจตนาในกระบวนการของกรรม

แม้เจตนาเจตสิกจะมีความสำคัญมากเพราะเกิดร่วมกับจิตอยู่ตลอดในเวลากะทำการทุกอย่างทั้งที่เป็นกรรมหรือเป็นกิริยา แต่เจตนาเจตสิกก็ไม่ใช่เจตนาที่เป็นกรรม มันเป็นเพียงสาเหตุหลักสาเหตุหนึ่งของกรรม การกล่าวว่าเจตนาคือกรรมไม่ได้หมายความว่ากรรมมีความหมายเท่ากับเจตนาเจตสิก แต่หมายความว่าเจตนาเจตสิกมีความสำคัญในฐานะเป็นสาเหตุที่ทำให้การกระทำหนึ่ง ๆ สำเร็จเป็นกรรมได้เท่านั้น (หรือเป็นกิริยาในกรณีของพระอรหันต์) การกระทำที่สำเร็จเป็นกรรม ดูสาเหตุ คือ เจตนา และดูผลลัพธ์ คือ วิบาก หากมองที่สาเหตุเราพบว่าเจตนาคือกรรมหมายถึงเจตนาที่ประกอบอยู่กับจิตบางประเภทที่สามารถทำหน้าที่ส่งเชื้อกรรมเป็นวิบากได้เท่านั้น กล่าวคือถึงแม้เจตนาที่เป็นเจตสิกพื้นฐานจะเกิดกับจิตทุกดวง แต่เจตนาที่เป็นกรรมจะเกิดกับจิตบางดวงเท่านั้น ตรงนี้หมายถึงอะไร และจิตบางดวงที่ว่าเป็นคืออะไร

ตามคำอธิบายทางอภิธรรม เจตนาจะเป็นกรรมได้ก็ต่อเมื่ออยู่ภายใต้เงื่อนไขหลายชุด นั่นคือ

1. มีวิถีจิต: จิตในช่วงเวลานั้นจะต้องขึ้นสู่วิถีการรับรู้ จิตทำหน้าที่รับรู้ อยู่ทางทวารใดทวารหนึ่ง เช่น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจ เจตนาเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตซึ่งอยู่ในภวังค์ (หรือภวังคจิต) ไม่เป็นกรรม เพราะจิตที่อยู่ในภวังค์จะทำหน้าที่เพียงรับสืบทอดเชื้อกรรมจากขณะหนึ่งสู่ขณะต่อ ๆ ไป กล่าวโดยง่ายก็คือไม่มีการกระทำที่เป็นกรรมเกิดขึ้นในเวลาที่ยังอยู่ในภวังค์

2. มีชวนจิต: ในแต่ละวิถีการรับรู้ของจิตปุถุชน กระแสจิตจะเกิดขึ้น 17 ขณะ (อาจเรียกว่า วิถีจิต 17 ดวง) เพื่อทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง อารมณ์ในทางอภิธรรมหมายถึงวัตถุที่จิตรับรู้ ซึ่งเป็นอะไรบางอย่างที่ผ่านเข้ามาในวิถีการรับรู้ของจิตในเวลานั้น แม้กระแสจิตครั้งหนึ่งจะเกิดขึ้น 17 ขณะ แต่เฉพาะขณะที่ 9-15 เท่านั้นที่จิตจะทำหน้าที่เสพอารมณ์จนหนักแน่นพอจะเริ่มต้นเป็นมโนกรรมได้ เราเรียกจิต 7 ดวงที่เกิดขึ้นในขณะที่ 9-15 นี้ว่า “ชวนจิต” การกระทำที่เป็น

กรรมจะเกิดขึ้นในจิตซึ่งทำหน้าที่เสพฐ์อารมณ์หรือในขวนจิตเจ็ดขณะนี้เท่านั้น รายละเอียดของวิถิจิตและขวนจิตจะได้อธิบายอย่างละเอียดอีกครั้งในหัวข้อย่อยถัดไป

3. มีเจตสิกชุดจรรกลุ่มกุศลหรืออกุศล: ในเวลาที่จิตเสพฐ์อารมณ์อย่างเต็มที่จนเกิดเป็นมโนกรรมตั้งต้น ในช่วง 7 ขณะระหว่างกระแสวิถิจิตดวงที่ 9-15 จะมีเจตสิกชุดจรรกลุ่มกุศลหรืออกุศลมูลเกิดขึ้นในเวลานั้นและทำงานร่วมกับจิตและเจตนาเจตสิก⁶

4. เจตนาเจตสิกที่เกิดกับจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลตามกำลังของเจตสิกชุดจรรจะเป็นกัมมปัจจัยประเภท *น่านักขณิกกัมมปัจจัย* คือ เป็นเงื่อนไขที่ทำให้วิบากของกรรมเกิดขึ้นในต่างขณะกัน อาจกล่าวได้ว่าเจตนาเจตสิกในกุศลหรืออกุศลจิตจะเป็นปัจจัยให้กรรมและวิบากเกิดคนละขณะจิตกัน เจตสิกเหล่านี้สร้างวิบากจิตและกัมมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) ในภายหลังที่เจตนาเจตสิกในขณะกระทำการ

⁶ เจตสิกชุดจรรฝ่ายกุศลเรียกว่า โสภณเจตสิก มีอยู่ทั้งสิ้น 25 ดวง (อาจเรียกว่าแบบ ชุดหรืออาการ) ในจิตที่เป็นกุศลทุกดวงจะมีเจตสิกถึงจำนวน 19 ดวงเกิดร่วมด้วยเสมอ ได้แก่ สัทธา (ความเลื่อมใสโดยสุจริต), สติ (ความระลึกได้), หิริ (ความละอายต่ออกุศล), โนตตปปะ (ความหวั่นเกรงภัยของอกุศล), อโลภะ (ความไม่ติดข้องในอารมณ์), อโทสะ (ความไม่คิดประทุษร้าย), ตัตตรมัมหมัตตตา (ความไม่มีอคติ), ภายปัสสัทธา (ความสงบแห่งกองเจตสิก), จิตตปัสสัทธา (ความสงบแห่งจิต), ภายลหุตา (ความเบาแห่งกองเจตสิก), จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต), ภายมฺหุตา (ความนุ่มนวลแห่งกองเจตสิก), จิตตมฺหุตา (ความนุ่มนวลแห่งจิต), ภายกัมมัญญตา (ความควรแก่งานของกองเจตสิก), จิตตกัมมัญญตา (ความควรแก่งานของจิต), ภายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งกองเจตสิก), จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต), ภายชุกตา (ความซื่อตรงแห่งกองเจตสิก) และจิตตชุกตา (ความซื่อตรงแห่งจิต) ในทางกลับกัน เจตสิกชุดจรรฝ่ายอกุศลเรียกว่า อกุศลเจตสิก มีอยู่ทั้งสิ้น 14 ดวง ในจิตที่เป็นอกุศลทุกดวงจะมีอกุศลเจตสิก 4 ดวงเกิดร่วมด้วยเสมอ ได้แก่ โมหะ (ความไม่รู้ลักษณะของความเป็นจริง), อหิริกะ (ความไม่ละอายต่ออกุศล), อนโนตตปปะ (ความไม่หวั่นเกรงภัยของอกุศล) และ อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)

ดับไปแล้ว ต่างจากเจตนาเจตสิกที่เกิดในจิตประเภทวิบากหรือกิริยาที่จะเป็นกัมมปัจจัยประเภท *สหชาตกัมมปัจจัย* คือ เกิดอยู่ในขณะจิตที่วิบากกรรมกำลังส่งผล ในกรณีของเจตนา คือ กรรมเราจะพิจารณาเฉพาะเจตนาเจตสิกที่เป็นประเภทนันทกขณิกกัมมปัจจัยเท่านั้น (มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, 2558; สุจินต์ บริหารวนเขตต์, 2536, หน้า 385-386)

5. มีกำลังของอารมณ์: หากอารมณ์มีกำลังอ่อนมาก (เรียกว่า *ปริตตารมณ* หรือ *อวิภูตารมณ*) คือจิตขึ้นสู่วิถีแต่เกิดแค่ 8 ดวงแล้วดวงวงศ์ไปก่อนที่จะเกิดขวนจิตขึ้นมาเสพอารมณ์ จึงไม่มีขวนจิตเกิดขึ้น กระแสวิถีจิตอันเบาบางเช่นนี้ไม่สามารถสร้างการกระทำที่เป็นกรรมขึ้นมาได้ กำลังของอารมณ์จึงเป็นปัจจัยกำหนดการกระทำที่เป็นกรรมโดยทางอ้อมได้ด้วย (ภัททันตญาณธชเรชะ, 2551, หน้า 155-156; สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2564, หน้า 41)

จากที่กล่าวมานี้ทำให้เราทราบว่า เจตนาจะเป็นกรรมได้ก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยเป็นเงื่อนไขเพียงพอ นั่นคือจิตเกิดดับอยู่ในวิถีและทำหน้าที่รับรู้ทางวารต่าง ๆ อารมณ์ที่เข้ามากระทบมีกำลังมากพอที่จะทำให้เกิดขวนจิตเจ็ดดวงขึ้นมาเสพอารมณ์นั้น จะต้องมิจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศลเกิดขึ้นในเวลานั้น และเจตนาเจตสิกในช่วงขณะนั้นจะทำหน้าที่เป็นปัจจัยประเภทนันทกขณิกกัมมปัจจัยด้วย หากเงื่อนไขไม่เป็นไปตามนี้แม้เจตนาเจตสิกจะยังเกิดขึ้นและทำงานร่วมกับจิตตลอดเวลา เจตนาในช่วงเวลานั้นจะไม่สามารถนำไปสู่การกระทำที่เป็นกรรม

2.4 วิถีจิตและขวนจิต

จิต เจตนาเจตสิก และเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศล (โปรดดูเชิงอรรถที่ 6 ประกอบ) เข้ามาสัมพันธ์กันจนก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นกรรมได้อย่างไร เป็นคำถามที่ชาวพุทธทั่วไปที่ไม่ได้ศึกษาคำสอนอภิธรรมอาจไม่ค่อยทราบ เป็นเหตุให้บ่อยครั้งเราเข้าใจเจตนาที่เป็นกรรมคลาดเคลื่อนและสับสน คำอธิบายเจตนาที่เป็นกรรมตามหลักอภิธรรมนั้นหมายถึงกลุ่มของนามปรมัตต์ (ultimate mental realities) ทำงานร่วมกันอยู่ภายใต้เงื่อนไขเฉพาะแต่ชัดเจน กล่าวคือเจตนาเจตสิก

ทำงานร่วมกับจิตและเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศลในขณะที่ 9-15 ของวิถีการรับรู้แต่ละสาย ซึ่งในกรณีของมนุษย์ปุถุชนเช่นพวกเรา จิตจะรับรู้โลก (หรืออารมณ์) แต่ละครั้งเป็นสาย การรับรู้แต่ละสายจะเกิดกระแสจิตขึ้นมา 17 ขณะ จะเรียกว่า มีขณะจิต 17 ดวงเกิดขึ้นในแต่ละสายของวิถีการรับรู้ก็ได้ ใน 17 ขณะของแต่ละสายนี้จิตจะเกิดอยู่ในภวังก์ 3 ดวงและขึ้นสู่วิถีอีก 14 ดวง รายละเอียดของวิถีจิต 17 ขณะเป็นดังนี้

1. ขณะจิตที่หนึ่ง (เรียกว่า *อดีตภวังก์*): เป็นภวังก์จิตดวงแรกของสายวิถีที่กระทบกับอารมณ์ใหม่ จิตดวงนี้เกิดขึ้นเมื่อมีอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเข้ามากระทบกับทวารที่เกี่ยวข้อง เช่น รูปกระทบตา การกระทบทำให้จิตดวงแรกของสายวิถีนี้สั่นไหวแต่ก็ยังยึดหน่วงอารมณ์เก่าอยู่จึงยังไม่นับว่าเป็นจิตที่ยกขึ้นสู่วิถี

2. ขณะจิตที่สอง (เรียกว่า *ภวังก์จลนะ*): เป็นภวังก์จิตดวงที่สองของสายนี้ที่เกิดต่อทันที มีความหวั่นไหวจากการกระทบเป็นเหตุแต่ก็ยังคงหน่วงอารมณ์เก่าอยู่ เพียงแต่คลายการยึดจับอารมณ์เก่าลงเพื่อเตรียมรับอารมณ์ใหม่ที่เข้ามากระทบแล้ว แม้จะอยู่ในสายการรับรู้แล้วแต่ก็ยังไม่นับว่าจิตดวงนี้ขึ้นสู่วิถี

3. ขณะจิตที่สาม (เรียกว่า *ภวังก์ปัจเฉทะ*): เป็นภวังก์จิตดวงที่สามและดวงสุดท้ายของสายนี้ จิตดวงนี้ยอมปล่อยอารมณ์เก่าและตัดกระแสภวังก์ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ใหม่ แต่เนื่องจากยังมีอารมณ์เก่าค้างอยู่จึงยังไม่เรียกว่าเป็นจิตขึ้นสู่วิถีแล้ว

4. ขณะจิตที่สี่ (เรียกว่า *ปัญญาทวารวชิชนะ*): เป็นจิตดวงแรกของสายนี้ที่ขึ้นสู่วิถีรับรู้ โดยเกิดขึ้นต่อทันทีเพื่อรับอารมณ์ใหม่ทางทวารที่เกี่ยวข้อง เนื่องจากเป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับเพื่อส่งต่ออารมณ์ ยังไม่มีการกำหนดรู้อารมณ์ จึงเรียกว่าเป็นทั้งวิถีจิตแรกของสายนี้และเป็นกิริยาจิต

5. ขณะจิตที่ห้า (เรียกว่า *ปัญจวิญญานม*): เป็นวิถีจิตดวงที่สองของสายนี้เกิดขึ้นเพื่อรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง ๆ เช่น จักขุวิญญานรับอารมณ์ทางตา เป็นต้น

6. ขณะจิตที่หก (เรียกว่า *สัมปฏิจฉนะ*): เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับและส่งต่ออารมณ์ แม้จะทำหน้าที่คล้ายขณะจิตที่สี่ แต่การรับรู้อารมณ์มีความชัดเจนกว่า นอกจากนี้ยังมีความแตกต่างระหว่างขณะจิตที่สี่และหกในวิถีจิต ขณะจิตที่สี่เกิดขึ้นแบบเป็นจิตที่ไม่สร้างเหตุ มันเกิดขึ้นมาเพื่อสักแต่ว่าทำกิจ (เรียกว่า *อเหตุกกิจรายจิต*) ส่วนขณะจิตที่หกเกิดขึ้นแบบเป็นจิตที่ไม่สร้างเหตุ แต่เกิดขึ้นในฐานะเป็นผลของเหตุปัจจัยต่อเนื่องเท่านั้น (เรียกว่า *อเหตุกวิบากจิต*) กล่าวโดยง่ายก็คือวิถีจิตขณะที่สี่กับหกต่างกันตรงที่ดวงที่สี่เป็นกิจรายจิตแต่ดวงที่หกเป็นวิบากจิต (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2553, หน้า 21)

7. ขณะจิตที่เจ็ด (เรียกว่า *สันติระณะ*): เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาไต่สวนอารมณ์ที่รับต่อมา ทำหน้าที่เป็นวิบากจิตคอยประมวลและส่งต่ออารมณ์

8. ขณะจิตที่แปด (เรียกว่า *โฏฐัพพะ* หรือ *มโนทวาราวชชนะ*): เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ว่าเป็นกุศล อกุศล หรือกิริยา แล้วส่งต่อ

9. ขณะจิตที่เก้าถึงสิบห้า (เรียกว่า *ชวนะ*): เป็นจิตที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันเจ็ดดวงเพื่อทำหน้าที่เสพรู้อารมณ์ที่ถูกตัดสินแล้วโดยขณะจิตที่แปด จิตทั้งเจ็ดดวงนี้เองเป็นสาเหตุนำไปสู่การกระทำที่เป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรม

10. ขณะจิตที่สิบหกถึงสิบเจ็ด (เรียกว่า *ตทาสัมพะ*): เป็นวิบากจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับเศษของอารมณ์ที่เหลือจากการเสพในข้อ 9. สองขณะก่อนหน้าของอารมณ์นั้นสู่กระแสวงค์ เมื่อตกสู่วงค์ วิถีจิตสายนี้ก็คือว่าสิ้นสุดลง เป็นการสิ้นสุดทั้งวิถีจิตสายนี้และอายุของอารมณ์ด้วย เมื่อเกิดอารมณ์ใหม่ผ่านเข้ามาทางทวารกระแสจิต 17 ขณะทำนองนี้ก็จะเกิดขึ้นอีกครั้งเพื่อตัดวงค์ขึ้นสู่วิถีใหม่ การรับรู้แต่ละครั้งของมนุษย์ปุถุชนจะเป็นเช่นนี้เรื่อยไป แต่วิถีจิตบางสายอาจมีดวงจิตเกิดขึ้นน้อยกว่า 17 ขณะก็ได้

จะเห็นได้ว่า การกระทำที่เป็นกรรมจะตั้งต้นขึ้นในวิถีจิตดวงที่ 9-15 จิตที่เกิดขึ้นช่วงเจ็ดขณะนี้เรียกว่า “ชวนจิต” เพราะทำหน้าที่เสพอารมณ์จนคุ้น ถ้าพูดภาษาชาวบ้านคือปรุงแต่งอารมณ์จนได้ที่เกิดเป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลหรือ

อกุศล เจตนาเจตสิกที่เป็นความตั้งใจตามนัยแรกยังคงทำหน้าที่อยู่ แต่เจตสิกชุดจริงทำหน้าที่ปรุ้งแต่งความตั้งใจไปในทางต่าง ๆ อุปมาเจตนาเจตสิกเป็นแม่ทัพคอยวางแผนและจัดแจงกิจการรบ ส่วนเจตสิกฝ่ายอกุศลหรืออกุศลที่จรเข้ามาในเวลานั้นจะเป็นทหารนายกองที่คอยบอกทิศทางให้กองทัพดำเนินไป เจตนาที่เป็นความตั้งใจจึงขยายผลเป็นความจงใจ และจากเจตนาที่เป็นเพียงเจตสิกพื้นฐานตัวหนึ่งก็กลายเป็นเจตนาที่หมายถึงกลุ่มนามปรมัตถ์ (จิต + เจตสิก) ทำงานร่วมกันเป็นชุดสังขารคอยปรุ้งแต่งการกระทำจนกลายเป็นกรรม เจตนา คือ กรรมบงนัยถึงเจตนาตามความหมายหลังนี้

จิตที่สามารถเกิดในขบวนการวิถีสี่ (ขณะของการรับรู้ที่ 9-15) มีทั้งสิ้น 55 ประเภท (มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, 2554) แต่จำเป็นต้องแยกพิจารณาเป็นสามกรณีคือ

1. กรณีของพระอรหันต์: จิตรู้อารมณ์ของพระอรหันต์มี 20 ประเภท ได้แก่ รูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง, อรูปาวจรกิริยาจิต 4 ดวง, อรหัตตมัคคจิต 1 ดวง, อรหัตตผลจิต 1 ดวง, มหากิริยาจิต 8 ดวง และหสิตุปปาทจิต 1 ดวง จิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ในกลุ่มนี้เป็นกิริยาจิตหรือโลกุตตรจิต จึงไม่เกี่ยวข้องกับกรรม
2. กรณีของผู้สำเร็จมัคคจิตและผลจิตที่ยังเป็นอเสขบุคคล: จิตรู้อารมณ์ในเวลาสำเร็จมรรคผลมี 6 ดวง ได้แก่ มัคคจิต 3 ดวง (คือโสดาปัตติมัคคจิต 1 ดวง, สกทาคามีมัคคจิต 1 ดวง และอนาคามีมัคคจิต 1 ดวง) รวมทั้งผลจิต 3 ดวง (คือโสดาปัตติผลจิต 1 ดวง, สกทาคามีผลจิต 1 ดวง และอนาคามีผลจิต 1 ดวง) มัคคจิตและผลจิตเป็นจิตที่อยู่ในฝ่ายโลกุตตระ แม้ประกอบอยู่ด้วยอกุศลแต่ก็จัดเป็นโลกุตตรกุศลเพราะรับเอาานิพพานเป็นอารมณ์ ไม่ใช่โลกียกุศล จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ในกลุ่มนี้จึงไม่เกี่ยวข้องกับกรรมแบบชาวโลก
3. กรณีของปุถุชน บุคคลที่สำเร็จรูปฌาน และบุคคลที่สำเร็จจอรูปฌาน: จิตเสพรู้อารมณ์มี 29 ประเภท ได้แก่ อกุศลจิต 12 ดวง, กามาวจรกุศลจิต 8 ดวง,

รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง และอรูปาวจรกุศลจิต 4 ดวง⁷ จิตทำหน้าที่เสพรู้อารมณ์ในกลุ่มนี้เกี่ยวข้องกับการกระทำที่เป็นกรรม

แม้ชวนจิตจะเป็นเงื่อนไขสำคัญของการตัดสินใจการกระทำหนึ่ง ๆ ว่าเป็นกรรมหรือไม่ แต่ไม่ใช่ว่าชวนจิตแต่ละประเภทหรือแต่ละกรณีจะทำหน้าที่เหมือนกัน หากจิตที่เกิดในช่วงชวนวิถึขณะที่ 9-15 เป็นวิบากจิต (คือมีหน้าที่รับผลเพียงอย่างเดียว) หรือเป็นกิริยาจิต จิตนั้นจะไม่สามารถสร้างเหตุก่อกรรมที่นำไปสู่วิบากใหม่ได้ ผู้รู้อภิธรรมชี้ว่า ตามคำอธิบายในคัมภีร์*อัญญาสาลินี* กิริยาจิตดวงใดถึงความเป็นชวนะ ซึ่งก็คือกิริยาชวนวิถึจิตของพระอรหันต์ กิริยาจิตดวงนั้นจะไม่มีผลเหมือนดอกของต้นไม้ที่รากขาดแล้ว การกระทำที่เกิดขึ้นจากกิริยาจิตนั้นเป็นเพียงการกระทำจากอำนาจที่ทำให้สำเร็จกิจ แต่กิจนั้นไม่สำเร็จเป็นกรรม (*อัญญาสาลินี อัญญาถา* เล่ม 2 หน้า 154; *สุจินต์ บริหารวนเขตต์*, 2536, หน้า 129) ยกตัวอย่าง

⁷ จิต 29 ดวง (หรือ 29 ประเภท) เป็นชวนจิตของบุคคลที่ยังไม่ได้มรรค ผล นิพพาน จึงทำให้การกระทำสำเร็จเป็นกรรม แบ่งออกได้เป็นสี่กลุ่ม กลุ่มที่หนึ่ง: อกุศลจิต 12 ดวง ได้แก่ โลกมุขจิตดวงที่ 1-8, โทสมุขจิตดวงที่ 1-2 และโมหมุขจิตดวงที่ 1-2 กลุ่มที่สอง: มหากุศลหรือกามาวจรกุศลจิต 8 ดวง ได้แก่ มหากุศลจิตดวงที่ 1-8 กลุ่มที่สาม: รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง ได้แก่ ปฐมฌานจิต, ทุตติยฌานจิต, ตติยฌานจิต, จตุตถฌานจิต และปัญจฌานจิต กลุ่มที่สี่: อรูปาวจรกุศลจิต 4 ได้แก่ อรูปาวจรจิตดวงที่ 1-4 รายละเอียดเพิ่มเติมดูได้ในงานของพระปลัดวิสุทธิ์ คุตตชโย (2555, หน้า 82-85) หรือพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ (2553, หน้า 50-58)

หสิตุปปาทจิตของพระอรหันต์⁸ จิตดวงนี้แสดงกิริยาแย้มยิ้มในพระอรหันต์ ซึ่งมักมีข้อสงสัยกันว่าหากจิตดวงนี้ทำหน้าที่เสพรู้อารมณ์หรือเป็นขวนจิต อากาโรที่พระอรหันต์ยิ้มจะเป็นผลของการเสพอารมณ์เพลิตเพลินยินดีแบบชาวโลกผู้ข้องเกี่ยวคามอยู่หรือไม่ ความสงสัยนี้ทำให้ชาวพุทธบางคนไม่ยอมรับการตีความคำสอนอภิธรรมที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมโดยตรง บางคนก็มองว่าขวนจิตเป็นเรื่องของปุถุชนที่เกี่ยวข้องกับกรรมและการเกิดใหม่เท่านั้น พระอรหันต์มีขวนจิตไม่ได้

ประเด็นคือแม้กรรมจะเกิดในขวน (วิถิ) จิต แต่ไม่ใช่ขวนจิตทุกประเภทจะเกี่ยวข้องกับกรรมหมด ขวนจิตเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ความคิดหนึ่ง ๆ ตั้งต้นเป็นมโนกรรมก็จริง แต่มโนกรรมจะเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขคือเมื่อเจตนาเจตสิกทำหน้าที่เป็นน่านักขณิกัมมปัจจัย คือทำให้เกิดวิบากที่เป็นผลลัพธ์เฉพาะและสร้างรูปที่เป็นไปตามกรรม (*กัมมชรูป*) ในขณะต่อ ๆ มา ซึ่งเจตนาเจตสิกจะทำหน้าที่อย่างนี้เมื่อประกอบเข้ากับจิตที่กำลังถูกปรุงแต่งอยู่ด้วยเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศล เรียกว่าทำหน้าที่ร่วมกับกุศลจิตหรืออกุศลจิต แต่เมื่อจิตที่เกิดขึ้นเป็นประเภทวิบากจิตหรือกิริยาจิต เจตนาเจตสิกจะเป็นสหชาติกัมมปัจจัย คือเกิดพร้อมอยู่ใน

⁸ หสิตุปปาทจิตเป็นจิตประเภทเหตุกิริยาจิต หรือเหตุกิริยามโนวิญญานธาตุทำกิจขวนะ กล่าวคือเป็นจิตเสพรู้อารมณ์ของพระอรหันต์ผ่านอาการแย้มยิ้มเมื่อได้รับอารมณ์ แม้เพียงเล็กน้อย เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตประเภทนี้มี 12 ดวง ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7 ดวง (ดูเชิงอรรถที่ 3 ประกอบ), วิตก (ความตริกอารมณ์), วิจาร (ความตรองอารมณ์), อธิโมกข์ (ความปักใจในอารมณ์), วิริยะ (ความเพียรต่ออารมณ์) และปิติ (ความปลาบปลื้มในอารมณ์) เป็นที่น่าสังเกตว่ากิริยาจิตประเภทนี้รวมทั้งทั้งเหตุกิตทั้งหมด 18 ดวงจะไม่มีเจตสิกกลุ่มติงามเกิดร่วมด้วย อีกทั้งเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตนี้ล้วนทำให้การรับรู้อารมณ์ตั้งมั่น จึงตอกย้ำว่าขวนกิจในกิริยาจิตของพระอรหันต์ทำให้การรู้อารมณ์ของพวกเขาแจ่มชัดได้โดยไม่ต้องเป็นกรรม (พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), 2538, หน้า 325-329; พระสังฆมณฑลสังฆราช, 2553, หน้า 57; สุจินต์ บริหารวนเขตต์, 2536, หน้า 359-365)

เวลาเดียวกับสัมปยุตตธรรมอื่นแต่ไม่ทำหน้าที่สร้างวิบากในอนาคต กล่าวโดยง่ายก็คือ ถ้าเจตนาเจตสิกประกอบอยู่กับจิตที่กำลังถูกปรุงแต่งด้วยเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศล 6 ดวงได้แก่ โลภเจตสิก โทสเจตสิก โมหเจตสิก อโลภเจตสิก อโทสเจตสิก หรือปัญญาเจตสิก เจตนาของนี้จะนำไปสู่การกระทำที่เป็นกรรม แต่ถ้าเจตนาเจตสิกประกอบอยู่กับจิตประเภทที่เป็นวิบากหรืออิริยา เจตนาของนี้จะไม่นำไปสู่การกระทำที่เป็นกรรม (วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, 2543, หน้า 19 อ้างถึงใน ประกายแก้ว งานทวี, 2550, หน้า 12)

คำอธิบายตรงนี้ทำให้เราตีความได้ว่าจิตแยม็ยมของพระอรหันต์อาจเป็นขวนจิตได้ แต่เป็นขวนจิตแบบที่เป็นเหตุกิริยาจิต คือเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่รู้ อารมณ์แต่ไม่ข้องเกี่ยวกับเจตสิกที่เป็นเหตุแห่งกรรม 6 ดวงดังกล่าวแล้ว การที่ปราชญ์พุทธจัดให้กิริยาจิตหรือโลกุตตรจิตเป็นขวนจิตได้อาจเป็นเพราะผู้ที่หลุดพ้นแล้วจะมีการเสพรู้อารมณ์ได้ละเอียดประณีตยิ่งกว่าปุถุชน ซึ่งการรับและรู้อารมณ์ของพวกเขาไม่ได้เกิดจากสัญชาตญาณที่ไม่ผ่านการฝึกฝนมาก่อน แต่เป็นการรู้ อารมณ์อย่างยิ่งยวดและแจ่มชัดในขณะนั้น ๆ ผ่านการย้อมอย่างผู้เข้าใจโลก ถ้าพระอรหันต์ไม่มีขวนจิตในวิธีการรับรู้ของท่านการรู้อารมณ์อาจเกิดขึ้นไม่ชัดเจน ดังนั้น แม้ขวนจิตจะเป็นเงื่อนไขสำคัญหนึ่งของการเกิดกรรมในกรณีของปุถุชน แต่ก็ยังเป็นปัจจัยเอื้อต่อความรู้อารมณ์ที่แจ่มชัดแต่ไม่เป็นกรรมในกรณีของพระอรหันต์ด้วย

เจตนาเป็นกรรมเมื่อเจตนาเจตสิกทำหน้าที่ร่วมกับจิตและเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศล ทำให้เกิดจิตประเภทที่เป็นอกุศล (อกุศลจิต) 12 ดวง หรือประเภทที่เป็นกุศล (กุศลจิต) 17 ดวง รวมเป็นจิต 29 ดวง ได้แก่ อกุศลจิต 12 ดวง กามาวจรกุศลจิต 8 ดวง รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง และอรูปรวจรกุศลจิต 4 ดวง จากขวนจิต 55 ประเภทจะเหลือเพียง 29 ประเภทเท่านั้นที่เป็นกรรม หากเราใช้ตัวอย่างจากอัฐุสาลีนี้ข้างต้นมาอธิบายภาพอีกครั้ง เจตนาเจตสิกจะเปรียบได้กับเจ้าของนาที่ชักชวนแขกจำนวน 55 คน (เมื่อรวมเจ้าของนาด้วยก็จะขึ้น 56 คน) มาร่วมลงแรงเกี่ยวข้าว ในบรรดาแขกทั้งหมดที่ถูกชักชวนนั้น แขก 26 คนเพียง

รับรู้และลงมือเกี่ยวข้าวในส่วนที่ตนรับผิดชอบไปอย่างเจียบ ๆ ในเขตแดนตรงกลางอย่างสงบสุข แต่แขกที่เหลืออีก 29 คนจะคอยบอกทิศทางเฉไฉออกนอกเขตแดนไปซ้ายบ้าง ขวาบ้าง หน้าบ้าง หลังบ้าง ตามแต่ความต้องการของพวกเขา ทำให้แม้งานจะสำเร็จตามความมุ่งหมายแต่ก็มีผู้คนและพื้นที่ได้รับผลกระทบจากการตัดสินใจของแขก 29 คนนี้ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานครั้งนี้จึงมีทั้งผลลัพธ์ทั่วไปที่เกิดขึ้นตามเหตุตามปัจจัย และผลลัพธ์เฉพาะที่เป็นวิบากของผู้ตัดสินใจทั้ง 29 คนซึ่งมีน้ำหนักในทางศีลธรรม เมื่อดำเนินไปในทิศทางที่ถูกต้องและเป็นคุณงามความดีผลลัพธ์ที่ได้ก็เรียกว่าบุญ เมื่อดำเนินไปในทิศทางที่ผิดพลาดและก่อให้เกิดความเสียหายต่อผู้ตัดสินใจผลลัพธ์ที่ได้ก็เรียกว่าบาป ผลลัพธ์จากกองเจตนาที่เกิดขึ้นจากการทำงานร่วมกันของนามปรมัตถ์เหล่านี้จึงเป็นวิบากที่ตัดสินค่าทางศีลธรรมได้ (จักเรศ อธิฐรัตน์, 2550, หน้า 24-25) เจตนาเจตสิกที่เกิดกับมรรคจิต (หรือมัคคจิต) ผลจิต วิบากจิต และกิริยาจิตไม่เป็นกรรม เพราะมันไม่เป็นเหตุปัจจัยซึ่งทำให้เกิดผลลัพธ์ที่เป็นวิบากแบบชาวโลก แม้จะเป็นไปในทางกุศลแต่ไม่นำไปสู่การเกิดใหม่ตามโลกียวิถิ แต่เจตนาเจตสิกที่เกิดกับกุศลจิตและอกุศลจิตเป็นกรรมเพราะมันเป็นเหตุปัจจัยอันทำให้เกิดวิบากที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าทางศีลธรรมและการเวียนว่ายตายเกิด

3. สรุปผลการวิจัย

จากที่เราได้อภิปรายผลการวิจัย หัวข้อนี้จะสรุปผลตามหัวข้อที่เราได้จัดเรียงไว้ ในส่วนที่เป็นความหมายของเจตนา เราพบว่ามีการอ้างถึงเจตนาในความหมายสองนัย นัยแคบใช้นิยามตามคำสอนอภิธรรมที่เจตนาหมายถึงเจตนาเจตสิก เจตนาเจตสิกคือความตั้งใจ (intention) ต่ออารมณ์ที่เป็นวัตถุของการรับรู้ทางจิตในเวลาหนึ่ง ๆ เจตนาตามนัยนี้เป็นสภาวะธรรมชาติทางใจที่เพียงมุ่งหมายให้อารมณ์จึงไม่เป็นกรรม แต่ในนัยกว้างเจตนาหมายถึงกองของนามปรมัตถ์จำนวนหนึ่งทำงานร่วมกันจนนำไปสู่เจตจำนง การตัดสินใจ หรือความเต็มใจที่จะเสพคุณอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เจตนาตามนัยหลังนี้มีได้เป็นเพียงความตั้งใจหรือ

มุ่งหมายที่จะทำอะไรบางอย่างให้สำเร็จ หากเป็นความตั้งใจที่จะปรุงแต่งวัตถุของการรับรู้ในเวลานั้น ๆ ด้วย เจตนาตามความหมายนัยกว้างจึงไม่ได้หมายเฉพาะเจตนาเจตสิก แต่เป็นกองของเจตนาที่ทำให้เกิดวิบากต่อบุคคลที่คอยปรุงแต่งและตัดสินใจในทางศีลธรรมได้ ดังนั้น เมื่อกล่าวว่เจตนาคือกรรมเราพึงเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักคำสอนดังนี้

ความเข้าใจเบื้องต้น: กรรม = เจตนา (เจตสิก)

ความเข้าใจใหม่: กรรม = [วิถีจิตในขณะที่ 9-15 + เจตนา

เจตสิก + เจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลมูลหรือ

ฝ่ายอกุศลมูล = ขวนจิต 29 ประเภท] = เจตนา

เจตนามีความหมายสองนัย อาจแปลว่าความตั้งใจหรือความตั้งใจ เจตนาที่เป็นกรรมหมายถึงความตั้งใจที่ประกอบด้วยกลุ่มนามปรมาตถ์คือจิต เจตสิกชุดประจำ และเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศล ทั้งหมดนี้ทำงานร่วมกันเป็นกองของเจตนา รวมทั้งจะต้องทำงานร่วมกันในเวลาที่ยึดขึ้นสู่วิถีการรับรู้ เมื่อเงื่อนไขครบตามนี้การกระทำที่เกิดจากความตั้งใจตั้งต้นสำเร็จเป็นมโนกรรมได้ หากเราเข้าใจเจตนาที่เป็นกรรมตามนัยที่สอง เจตนาแบบนี้จะเป็นความตั้งใจในความหมายที่เป็นการกระทำทางจิต ไม่ใช่ความตั้งใจในความหมายที่เป็นสภาวะทางจิต การตีความเช่นนี้เข้าได้กับคำอธิบายของ Zhu ที่ระบุว่าลำพังความตั้งใจ (นัยทางพุทธคือเจตนาเจตสิก) ที่เป็นตัวกระตุ้นและกำหนดการกระทำนั้นไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดการกระทำทางจิตขึ้นมาได้จริง แต่ความตั้งใจต่างหากเป็นเรื่องของการกระทำตามเจตจำนง (acts of the will) มันนำไปสู่การกระทำซึ่งไม่อาจลดทอนให้เป็นเพียงส่วนหนึ่ง (หรืออยู่ในขอบข่าย) ของความตั้งใจ

ในหัวข้อความสัมพันธ์ระหว่างเจตนา กับจิต เราพบว่าโดยลักษณะทางธรรมชาติของเจตนาเจตสิกตามที่อธิบายไว้แล้วนั้น เจตนาเจตสิกไม่อาจเกิดขึ้นและทำงานอย่างโดดเดี่ยว แต่จะเกิดขึ้นพร้อมกับจิตและเจตสิกชุดประจำจำนวนหนึ่งอยู่เสมอ หน้าที่ของเจตนาเจตสิกคือตั้งใจ จัดแจง และกระตุ้นให้

องค์ธรรมอื่นที่เกิดพร้อมทำหน้าที่ร่วมกันอย่างประสานสอดคล้อง ถ้าอกุศลเจตสิกขึ้นไปทางหนึ่งในเวลาหนึ่ง เจตนาเจตสิกก็จะนำองค์ธรรมที่เกิดพร้อมกันทำหน้าที่ของตนร่วมกันไปในทิศทางนั้นในเวลานั้น ในทางตรงข้ามถ้ากุศลเจตสิกขึ้นไปอีกทิศหนึ่งในอีกเวลาหนึ่ง เจตนาเจตสิกก็จะนำองค์ธรรมที่เกิดพร้อมกันทำหน้าที่ของตนร่วมกันไปในทิศทางนั้นในอีกเวลานั้น เจตนาเจตสิกจึงอุปมาเป็นเหมือนแม่ทัพจัดแจงขบวนรบในขณะที่จิตเป็นผู้นำสูงสุดที่คอยเฝ้าดูกระบวนทัพ ส่วนเจตสิกชุดจรฝ่ายกุศลหรืออกุศลมูลเป็นเช่นนายกองคอยชักธงคิกนำขบวนอยู่ด้านหน้า ถ้าฟังเจตนาเจตสิกอย่างเดียวไม่อาจทำให้ความตั้งใจสำเร็จเป็นกรรมได้ ซึ่งพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตก็จะมีเจตนาเจตสิกเกิดร่วมกับจิตบริสุทธิ์ของท่านอยู่เสมอ การกระทำของพระอรหันต์แม้จะมีเจตนาเจตสิกอยู่ด้วยแต่ก็ไม่เป็นกรรม เจตนาเจตสิกจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญของกรรม แต่ไม่ใช่เงื่อนไขจำเป็นเพียงเงื่อนไขเดียวของการกระทำที่จัดว่าเป็นกรรม

ในหัวข้อเจตนาในกระบวนการของกรรม เราพบว่าเจตนาจะเป็นกรรมได้ ต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขหลายชุด นั่นคือ (หนึ่ง) จะต้องมิกองนามปรมาตม์ที่กำลังเกิดพร้อมกันอยู่ในวิถีสรรพารมณ์ (สอง) แต่ละวิถีจะมีจิตเกิดขึ้น 17 ดวง และจะต้องมีขวนจิตเกิดขึ้นในขณะที่ 9-15 ของวิถีจิตกระแสนั้น (สาม) เจตนาเจตสิกจะทำงานร่วมกับจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศลในวิถีจิตนั้น ๆ เพื่อสร้างจิต 29 ดวงขึ้นมาทำหน้าที่เป็นขวนจิตของบุคคลที่ยังไม่หลุดพ้น (สี่) เจตนาเจตสิกในวิถีจิตนั้นทำหน้าที่เป็น *เหตุปัจจัยให้เกิด* วิวาภในขณะที่ต่อเนื่องตามมา มิใช่แค่ทำหน้าที่เป็น *ปัจจัยเกิดร่วม* กับองค์ธรรมอื่นในเวลาที่กำลังส่งผล และ (ห้า) อารมณ์หรือวัตถุที่จิตกำลังรับรู้มีกำลังชัดเจนพอที่จะระครองวิถีจิตไม่ให้เกิดกุศลวิถีก่อนที่จะเกิดขวนจิต การกระทำที่ผ่านเงื่อนไขของกระบวนการตามนี้จะเป็กรรม และเจตนาตามนัยนี้จะหมายถึงกองของนามปรมาตม์ที่จงใจปรุงแต่งการกระทำหนึ่ง ๆ จนเป็นกรรม ส่วนเจตนาเจตสิกจะเป็นเพียงตัวแปรสำคัญหนึ่งในกองของนามปรมาตม์ที่ช่วยทำให้เจตนาสำเร็จเป็นกรรมเท่านั้น

เจตนาเป็นกรรมในพระสูตรจึงมีความหมายซับซ้อนกว่าเจตนาเจตสิก ในพระอภิธรรม และเจตนาคือกรรมไม่ได้หมายถึงเจตนาเจตสิก เมื่อต้องการเข้าใจ คำสอนเรื่องกรรมที่มีความหมายเทียบได้กับเจตนา เราพึงเข้าใจว่าเจตนาในพระสูตร เป็นเรื่องของกองนามปรมาตฺถ์ทำงานร่วมกัน มิใช่เรื่องของเจตสิกตัวใดตัวหนึ่ง หากเข้าใจตามนี้เราก็จะเข้าใจคำสอนกรรมที่เชื่อมโยงอยู่กับกระบวนการทางจิต อย่างไม่อาจแยกขาด ซึ่งคำสอนกรรมแบบนี้แสดงอัตลักษณ์ของพุทธศาสนา ที่แตกต่างจากคำสอนกรรมของลัทธิความเชื่ออื่นทั้งหมดในสมัยพุทธกาล เพราะ เป็นการแสดงคำสอนกรรมที่เชื่อมโยงกับการอาศัยกันและกันมีอยู่ (*ปฏิกิจสมุပ္บาท*) และสะท้อนให้เห็นอนัตตตาในแต่ละขณะจิตที่กำลังเกิด ดับ และสืบต่อผลลัพธ์ เป็นกระแสของความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

4. ข้อเสนอแนะ

แม้บทความนี้จะบรรลุวัตถุประสงค์ในการศึกษาเจตนาและตอบโจทย์ว่า เจตนาคือกรรมหมายความว่าอย่างไร หรือเจตนาในกระบวนการของกรรมควร ถูกเข้าใจอย่างไร แต่เนื่องจากเรื่องกรรมเกี่ยวข้องกับกระบวนการจิตอันซับซ้อน จึงอาจมีประเด็นเกี่ยวข้องที่สำคัญและสามารถศึกษาต่อได้อีกพอสมควร อาทิ การระบุว่ากรรมเกิดขึ้นในขวนจิตเจ็ดดวง หรือจิตที่เกิดขึ้นเพื่อเสพรู้อารมณ์ในวิถี จิตขณะ 9-15 เป็นกรรมนั้นสัมพันธ์กับคำอธิบายกรรม 12 ตามนัยวิสุทธิมรรค อย่างไร (วิสุทธิมรรค เล่ม 3 หน้า 30-33) ยกตัวอย่างเช่นหากกรรมจำแนกตาม เวลาที่ให้ผลสี่แบบคือให้ผลในชาติปัจจุบัน (*ทีฏฐธัมมเวทนียกรรม*) ให้ผลใน ชาติหน้า (*อุปัชชเวทนียกรรม*) ให้ผลในชาติถัดไป (*อปราปริยเวทนียกรรม*) และ หยุดให้ผล (*อโหสิกรรม*) ขวนจิตทั้งเจ็ดดวงจะทำให้กรรมเกิดผลในปัจจุบัน อนาคต หรือหยุดให้ผลอย่างไร ประเด็นนี้แม้จะมีการกล่าวถึงไว้บ้างในหนังสือ *ปรมาตถทีปนี* แต่ยังมีผู้เรียบเรียงและวิเคราะห์คำอธิบายไว้ค่อนข้างน้อย เราจึงยังสามารถขยาย ผลการศึกษาเรื่องกรรม 12 กับขวนจิตต่อไปได้อีกหลายประเด็น

นอกจากนี้ เมื่อบอกสอนกรรมเกี่ยวข้องกับการทำงานของกองนามปรมัตถ์ ทำให้กรรมนิยามดูเหมือนมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับจิตตนิยาม แทนแท้ของประโยคที่ว่า “เจตนาคือกรรม” อาจกำลังแสดงให้เห็นว่ากรรมนิยามเป็นเพียงส่วนหนึ่งของจิตตนิยาม หรือกรรมนิยามอาจไม่ใช่ความเป็นจริงที่มีอยู่ได้เอง ประเด็นนี้ก็ยังเป็นเรื่องที่สมควรได้รับการศึกษาและวิเคราะห์ให้ชัดเจน หากโดยปรมัตถ์แล้ว คำสอนเรื่องกรรมแสดงให้เห็นการทำงานร่วมกันของจิตกับเจตสิกกลุ่มต่าง ๆ เท่านั้น ตรงนี้จะทำให้กรรมนิยามควรถูกเข้าใจอย่างไรและมันเป็นส่วนหนึ่งของจิตตนิยามอย่างไร เหตุใดจึงต้องแยกกรรมนิยามออกมาเป็นอีกเรื่องหนึ่งและทำให้เหมือนมีอยู่เองต่างจากจิตตนิยาม ประเด็นคำถามเหล่านี้เรายังไม่พบว่ามีการศึกษาจริงจังในประเทศไทย แต่เป็นเรื่องที่สามารถศึกษาต่อจากการทำความเข้าใจเจตนาคือกรรมได้ เหล่านี้เป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อยของงานวิจัยที่ผู้สนใจสามารถต่อยอดจากแนวคิดเจตนาและกรรมต่อไป

รายการอ้างอิง

- คณะกรรมการแผนกตำรา. (2557). *อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- จักรเศ อัฐรัตน์. (2550). กรรมที่ทำตามหน้าที่มีวิบากหรือไม่. *วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 14(1), 8-35.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). (2538). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ประกายแก้ว งานทวี. (2550). *การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักกรรมตามนัยพระอภิธรรม* (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์).
- พระปลัดวิสุทธิ์ คุตตชโย. (2555). *คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมชั้นจุฬาริทธิกรรมิกะตรี*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ.

- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2553). *ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม 22, 24, 25, 34*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2538). *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ เล่ม 34*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2559). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เล่ม 75, 76*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2536). *วิสุทธิมรรค แปล ภาค ๓ ตอน ๒*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2551). *อเหตุกกิริยาจิต*. สืบค้นจาก <https://www.dhammadhome.com/webboard/topic/10455>.
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2551). *อเหตุกจิต 18 ดวง*. สืบค้นจาก <https://www.dhammadhome.com/webboard/topic10508.html>.
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2554). *ชวนจิตของผู้ที่ไม่ใช่พระอรหันต์*. สืบค้นจาก <https://www.dhammadhome.com>topic>.
- มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา. (2558). *น่านักขณิกัมมปัจจัย*. สืบค้นจาก <https://www.dhammadhome.com/audio/topic/5567>.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. (2536). *ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2564). *ข้อถกเถียงทางปรัชญาเกี่ยวกับเรื่อง “กรรม” ในพระพุทธศาสนาเถรวาท* (รายงานวิจัยในโครงการวิจัย พุทธศาสนศึกษา, ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).

Blackburn, Simon. (2006). *The Oxford Dictionary of Philosophy*.

New Delhi: Oxford University Press.

Zhu, Jing. (2004). Intention and Volition. *Canadian Journal of Philosophy*, 34(2), 175-194.